

BIRÓ A. ZOLTÁN

TÉNYEK ÉS ÉRTELMEZÉSEK KÖZÖTT...

Demográfiai folyamatokról –
társégfejlesztési megközelítésben

Az új vidékfejlesztési paradigma szemlélete és módszertana szerint nem a térségekbe ruházunk be (kellene beruháznunk), hanem az emberekbe, a kapcsolati hálódba, a lokális vagy csoportos identitásokba...

A demográfiai jelenségekkel kapcsolatos szakmai megközelítéseket kisebbségi környezetben – de gyakran európai léptékben is – alapvetően olyan társadalmi folyamatok elemzése dominálja, amelyeknek a hivatalos diskurzusokban és a hétköznapi beszédben is negatív tartalma van. Ha szóba kerül a lakosságcsökkenése, a migráció okozta népességvesztés, a társadalom egészének vagy egyes térségének az elöregedése, a születések csökkenő száma, a kisebbségi népesség csökkenése a többséghez viszonyítva – hogy csak a legismertebb témákat említsük –, akkor nem szükséges ezekhez a tematizációkhoz negatív értékeléseket kapcsolni, termelődnek azok maguktól is, sokféle formában és tartalommal. A demográfiai témáknak – legyen azok kezelése bármennyire szakszerű és tárgyilagos – rögtön valamiféle „aurájuk” támad, ha bekerülnek a társadalmi nyilvánosságba, és ez az aura negatív előjelű tartalmakat sugall. „A helyzet/trend nem jó, és valamit feltétlenül tenni kellene, tegyünk valamit...”, „A helyzet rossz, és nem lehet tenni ellene semmit...” – ez az a két pólus, amelyek közé a vélemények és értékelések különböző változatai beilleszkednek. Ha meg a szakmai anyagok szerzői maguk is megfogalmazznak ilyen következtetéseket, akkor az adatközlésekhez és elemzésekhez kapcsolódó negatív tartalmú viszonyulások még egyértelműbbek, még hangsúlyosabbak.

Szükségszerű-e, hogy a demográfiai tárgyú szakmai szövegek kizárólag – vagy szinte kizárólag – negatív tartalmú társadalmi tematizációt gerjessenek? Ha mégis így van, akkor ennek milyen hatásai lehetnek? Pozitív vagy negatív ez a hatás? El lehet-e vinni mindezt abba az irányba, hogy a társadalmi nyilvánosságban termelődő interpretációk pragmatikusabbak legyenek? Van-e társadalmi tematizációs mozgástér abban az esetben, ha a mutatók csökkenést vagy csökkenési trendet jeleznek, és a szakma szerzői értelemszerűen ezt teszik közzé? Vizsgáljunk meg néhány kérdést a felsoroltakból.

Befogadó vagy átértelmező közeg?

■ A demográfiai adatközlések és nyilvános szakmai tematizációk hálás társadalomtudományi foglalkozásnak mutatkoznak abban az értelemben, hogy mindig figyelmet, érdeklődést keltenek, és az érdeklődés rendszerint szélesebb körű, mint amilyen a társadalomtudományi kutatásokat általában övezi. A demográfiai adatközlés vagy elemzés mindig „érdekes”, vagy legalábbis figyelmet kelt. Akkor is, ha kedvezőtlen adatokat hoz nyilvánosságra, vagy kedvezőtlen trendekre hívja fel a figyelmet, és akkor is, ha pozitív a szakmai elemzés üzenete. „Hányan vagyunk?”, „Fogyunk-e vagy nem?”, „Milyen ütemű a fogyás?”, „Többen kellene lennünk!” – az ilyen és ehhez hasonló kérdések és állítások egyszerre alkotnak értelmezési környezetet, és fogalmaznak meg – többé-kevésbé burkoltan – szűkebb vagy tágabb léptékű közösségi jellegű ideológiai-etikai elvárásrendszert. A demográfiai tematizációk kapcsán kisebbségi vagy nemzeti környezetben aktivizálódó nyelvi, ideológiai, etikai elvárási/értelmezési horizont nem csupán narratív struktúrákat termel és működtet, hanem ezen túlmenően is társadalomformáló szerepe van. Elvárásokat, ösztönzéseket, cselekvési normákat, felelősségérzetet termel és helyez el a társadalmi térben, és mindezt olyanformán teszi, hogy aki ilyenekkel találja szembe magát, az ne kerülhesse el a személyes viszonyulást. A megjelenítések burkolt vagy nyílt felszólító jellege, a „mi”-re való hivatkozás, a várható negatív fejlemények lebegtetése valamilyen formában kikényszeríti a véleményformálást vagy akár a cselekvést is. Ez a társadalomalakító hatása annál erősebb lehet, minél hangsúlyosabb és minél igazolhatóbb a közösségi fogyás paradigmája (ennek jellegzetes példái a hosszú távú negatív előrejelzések). A társadalmi nyilvánosságba bevitt adat vagy elemzés úgy működik, mint az alacsony feszültségű áramkör, amely bekapcsolja a jóval nagyobb, nagyfeszültségű áramkört. Eszközként működik a tőle függetlenül is létező társadalmi beállítódások, értékelések, magatartások és narratívák számára. Kiszolgálja (mozgásba hozza, dinamizálja) azokat, és ezzel szerepe rendszerint véget is ér.

Nyitott kérdések

■ A demográfiai témákkal foglalkozó társadalomkutatók okkal érvelhetnek amellet, hogy az adatok beszélnek, ők csak közlést tesznek azokról. Természetesen feltehető a kérdés, hogy a szakembernek kell-e törődnie azzal a kérdéssel, hogy a társadalomtudományi termék milyen közegbe kerül, és milyen értelmezések ragadnak rá, milyen társadalmi cselekvéseket indukál. Általánosságban nyilvánvalóan nemleges a válasz, hiszen a kutató nem befolyásolhatja azt, hogy a szakmai lapban vagy kiadványban közölt anyagot ki hogyan értelmezi vagy haszno-

sítja. A saját társadalmi nyilvánosságban való közzététel esetén azonban várhatóan összetettebb ez a kérdés. Nem kevesen gondolhatják úgy, hogy a fontos témák esetén a közösséget „fel kell rázni”, ennek érdekében tenni kell valamit, és végső soron a közösség érdekében cselekszünk, amikor ilyesmire vállalkozunk (lásd: „érted haragszom...”). A társadalmi nyilvánosság hivatalos szereplői (média, véleményformálók, közszereplők) szívesen fogadják az ilyen nyilvános tematizációkat, és a maguk során ráerősítenek azokra.

A fentiekben jelzett gyakorlat kedvezőtlen hatásairól is célravezető lenne hosszabban beszélni. Ez a gyakorlat sok esetben társadalmi sztereotípiákat erősít: „nem az a kérdés, hogy milyenek vagyunk, hanem az, hogy hányan vagyunk”, „a társadalmi tér azoké, akik belakják”, „a társadalmi teret el kell foglalni mások előtt”, „a másoknak/idegenek nem kell átengedni a saját teret”. Társadalmi ellentéteket is generálhat: „ezeket a mai fiatalokat nem érdekli a közösség jövője”, „az idősök ellátásáért dolgozunk...” Nem utolsósorban ez az értelmezési gyakorlat mellőzi vagy éppenséggel leértékeli azokat a szakmai megközelítéseket, amelyeket nem tud saját maga igazolására felhasználni

Ki „alakítja” a társadalmat?

■ A kérdés az, hogy lehet-e kisebbségi kontextusban úgy vizsgálni a demográfiai folyamatokat, hogy a fentiekben említett negatív hatásokat mérsékeljük. Igenlő válasz esetén természetesen az a kérdés is felvethető, hogy érdemes-e erre törekedni. Bizonyára nem kevés közszereplő lenne azon a véleményen, hogy a rendszerszintű „veszélyeztetettség” hangulatának vagy diskurzusának fenntartása (és erre a negatív demográfiairandek tematizációja is alkalmas) pozitív hatással is járhat, hiszen ébren tartja a (kisebbségben lévő) közösség egészére irányuló figyelmet, érdeklődést, értelmezéseket. Vagy akár aktivizálhatja is a társadalmat, erősítheti a közösségi összetartozás érzését vagy a közösségi identitást. Ennek az utóbbi kérdésnek a megvitatása – milyen jellegű és tartalmú nyilvános tematizáció támogatja vagy nem támogatja a kisebbségi közösség identitásépítését – politikológiai, stratégiai jellegű kisebbségpolitikai megközelítést igényel, egy ilyen jellegű kérdéskör elemzése többféle szakmai kompetencia bevonását igényli. Valamivel egyszerűbbnek tűnik az első kérdés megválaszolása. Ha a demográfiai adatoknak és elemzéseknek a társadalmi nyilvánosságban való találását kizárólag tárgyilagos szakmai tevékenységként kezeljük (valójában nem csupán az), akkor is figyelembe kell vennünk, hogy a közzétett anyagok értelmezését meghatározó nyelvi, etikai, ideológiai horizont a szakmai közlés társadalmi szerepét az előzőekben említett társadalomformálás irányába tolja el. Ebből akár az a következtetés is levonható, hogy a demográfiai adatok és elemzések közlőjének ebben a tekintetben nincsen mozgástere. A negatív értékelést hordozó adatokat és trendeket közzé kell tennie (nem mondhat mást, mint amit az alkalmazott módszerekkel rögzített), a többi „nem az ő dolga”, nem felelhet azért, hogy a közzétett anyag milyen társadalmi reakciókat hív életre.

Azt gondolom, hogy a negatív jellegű/hatású társadalmi trendek nyilvános bemutatásában (nem csupán a demográfiai kérdések kapcsán kerülhetünk ilyen helyzetbe, hasonlóképpen működnek a migrációs vagy a szociális témák is) vannak olyan megoldási lehetőségek, amelyek csökkenthetik az ilyen témakörök kapcsán készen álló nyelvi, etikai, ideológiai értelmezési horizontok társadalomalakító szerepét. Meg vagyok győződve arról is, hogy napjainkban (ismét)

érdemes keresni azokat a társadalomtudományi jellegű nyilvános tematizációs formákat és megoldásokat, amelyek nem minden esetben és nem teljes mértékben rendelődnek alá a befogadó közegben készen álló közösségi interpretációs igyekezeteknek és sémáknak.

A demográfiai témák nyilvános prezentációja esetén továbblépési lehetőséget jelenthetne az, ha a bázisadatok és a statisztikailag igazolható trendek bemutatása mellett vagy azokkal összekapcsoltan megjelenéne az olyan demográfiai tematizációk, amelyek a népesség számával, a mennyiségi mutatók várható alakulásával más társadalmi folyamatokat kapcsolnának össze. Nem következményként (például: a gyereklétszám csökkenése meg fogja szüntetni az iskolát), hanem azonos fontosságú, azonos értékű témaként kezelve két, egyébként valóban összefüggő társadalmi jelenséget. Demográfiai téma lehetne például a női vállalkozók számának, gazdasági pozíciójának, családi szerepének alakulása és ennek sokféle vonatkozása. Többféle demográfiai vonatkozása van az egészségügyi ellátórendszer működésének, de említhető a családtervezés sokféle demográfiai vonatkozása, a fogyasztási gyakorlat életkori és egyéb mutatók szerinti erőteljes tagolódása, a tanulási pályák tervezésének és alakulásának demográfiai meghatározottsága. A példák hosszan sorolhatók.

Ezekben a témakörökben nyilván vannak szociológiai és egyéb megközelítések, de minden téma esetében fontosak a demográfia klasszikus kérdései (Hányan vagyunk? Hányan leszünk? Milyen az összetétel?), nem is említve a részletekbe menő vizsgálatok sokféle lehetőségét. Nyilván kedvezőtlen mutató, negatív trend ilyen elemzések demográfiai adatai, összefüggései esetében is bőven felszínre kerül, azonban az ilyen szakmai anyagok jóval kevesebb esélyt adnak az olyan – készen álló – monolit közösségi értelmezési sémáknak, amelyek a társadalomtudományi adatokat és értelmezéseket saját igazságuk visszaigazolására, legitimálására használják fel.

Új hasznosítási területek

■ Többféle mód is van arra, hogy kisebbségi környezetben is kilépjünk abból a gyakorlatból, amelyben a szakmai tematizációk a nyilvános térbe belekerülve nem szakmai célokat szolgálnak. A demográfiai témák pragmatikus kezelésére jó példa lehetne a település- és vidékfejlesztési gyakorlattal való kapcsolat. A hazai vidékfejlesztési gyakorlatban – elsősorban a stratégiai dokumentumok összeállítása szintjén – a demográfiai megközelítések többnyire az alapszintű információk tárlásában merülnek ki (lakosságszám és annak változása, korfa, iskolázottsági és foglalkoztatási mutatók). A régiófejlesztési gyakorlat ezek kapcsán indexeket dolgozott ki (például Humán Erőforrás Index és hasonló), amelyek az adott régió fejlettségének mutatószámai. A demográfiai adatok és elemzések fejlesztéspolitikai hasznosítása azonban ennél komplexebb és innovatívabb megközelítéseket kínál. A szemléleti és módszertani változás a vidékfejlesztés úgynevezett endogén paradigmájához és annak továbbfejlesztett változataihoz kapcsolódik. Ebben a megközelítésben a fejlesztési tervezés és programalkotás középpontjában már nem az absztrakt mérőszámok állnak, hanem a helyi/térségi közösség és az ember. A tőkebevonás pénzben kifejezhető értéke, a termelési mutatók mellett és helyett olyan tényezők kerülnek a középpontba, mint például a társadalmi szerepvállalás, az innovációs hajlandóság, a társadalmi tematizációkban való részvétel igénye és formája, a társadalmi azonosulás

(identitásstruktúrák) különböző mintázatai és hasonlók. Csupa olyan tényező, amelyeknek a demográfiai tartalmi meghatározóak lehetnek.

Természetesen sok esetben úgy teszünk, hogy az életciklus meghatározó szerepétől el lehet tekinteni. Mindennapi tapasztalat, hogy életkorától függetlenül mindenki lehet fiatalos, tanulhat bármikor bármennyit, vállalkozhat kedvére, használhatja az internetet és a közösségi médiát, válogathat a termékkínálatból. Azonban a mindennapi életvezetés gyakorlata (beleértve a helyi fejlesztési folyamatban való tényleges vagy implicit szerepvállalást is) nem tekint el az életkortól, a nemtől, a lakhelytől, a vallási hovatartozástól, sőt az etnikai hovatartozástól sem. Legalábbis nem olyan mértékben, ahogyan arra – elvben – a lehetőségek adták.

Térségünkben még kevésbé tudatosult, de nincsen sikeres helyi fejlesztés, térségi fejlesztés a demográfiai tényezők figyelembevételével és az ilyen ismeretek fejlesztéspolitikai alkalmazása nélkül. Természetesen ha a helyi fejlesztés, a térségi fejlesztés célja és gyakorlata kimerül az utak, járdák és hidak építésében, a közösségi ingatlanok építésében vagy felújításában, akkor a demográfiai tényezők nem fontosak. Legfeljebb a már megszokott mennyiségi értelemben, hiszen a nagyobb létszámú település nagyobb beruházási összeget vonz, ezért a nagyobb települések az ilyen jellegű fejlesztésben „megugranak”, a kisebbek lemaradnak, vagy a perifériára kerülnek. Az endogén fejlesztés személete és gyakorlata azonban alapvetően más hangsúlyokkal közelíti a megoldandó feladatokhoz.

Az új vidékfejlesztési paradigma szemlélete és módszertana szerint nem a térségekbe ruházzunk be (kellene beruháznunk), hanem az emberekbe, a kapcsolati hálóba, a lokális vagy csoportos identitásokba, a működő társadalmi patternekbe, a lokális vagy akár kisebb léptékű kommunikációs gyakorlatokba. Ebben az esetben pedig a kiindulópont alapvetően demográfiai jellegű, és a kivitelezés módszertana mindvégig függvénye lesz a demográfiai paramétereknek. Nem az összlétszám a legfontosabb, hanem a népesség életkori, foglalkozási, képzettségi, státusbeli összetétele és még egy sor, a személyhez köthető paraméter. A kérdés nem az, hogy a népesség elég nagy-e vagy nem, hanem az, hogy „milyen”. És az utóbbi kérdésre adható válaszok jelölik ki a fejlesztéspolitikai cselekvések irányait, tartalmi elemeit és konkrét programjait. Az ilyen és ehhez hasonló megközelítésekben a demográfiai adatok, trendek, összefüggések már nem önállóságra törekvő pozitív vagy negatív társadalmi forgatókönyvek szerepében lépnek fel. Ugyanakkor a társadalmi nyilvánosságba belépve kisebb mértékben aktivizálják vagy legitimálják az ebben a gondolatmenetben többször hivatkozott, negatív tartalmakkal terhelt értelmezési keretet.

A demográfiai témák fejlesztéspolitikai megközelítése nyilván csak egyik lehetőség a sok közül, ha abból indulunk ki, hogy az egzaktan nevezett demográfiai tények és trendek a maguk során társadalmi konstrukciók is, és társadalmi hasznosíthatóságukat – a nyilvános térben zajló tematizációtól kezdődően a gyakorlati kérdések megoldásig – érdemes úgy elgondolni még kisebb mértékben is, hogy azokat ne kizárólag a velük kapcsolatban kialakított előzetes nyelvi, etikai, ideológiai értelmezési horizont alakítsa.